

נאסר בסל

ההסברים הדקדוקיים ומקורותיהם בביאור אלעזר בן חלפון לספר 'הענק' של משה אבן עזרא

מבוא

ספר 'הענק'¹ למשה אבן עזרא (1055–1138+) (להלן: רמב"ע) הוא קובץ שירים שהקדיש המחבר לידידו אברהם בן מאיר אבן מֶהאג'ר (חי סביב שנת 1100), ראש הקהילה היהודית בסיביליה שנמנה עם נכבדי החברה היהודית באנדלוס.² שירת 'הענק', מפעל בחרותו של רמב"ע, הוא קובץ השירים הראשון שנכתב בשירה העברית בימי הביניים בשיטת הצימודים השלמים, שלפיה חוזרת בסיומי בתי השיר – ורק בהם – אותה מלה בהוראות שונות, כלומר, סיומים במלים הומונימיות.³ כרוב אמצעי הקישוט בשירה העברית בספרד, גם שיטת הצימודים השלמים בה היא חיקוי לשיטה מקבילה בערבית, שיטת ה'ג'נאס' או ה'תג'ניס'.⁴ בערבית נפוץ קישוט זה ולובש צורות שונות: אפשר לִמְצֹא בלשון כל מקום בבתי השיר או בסופי הבתים;⁵ ואילו בעברית יצר רמב"ע קונטרס שתבניתו קבועה, כולו עשוי צימודים מלאים ומקומם רק בסופי הבתים. לסוג שירה זה יצאו מוניטין בקרב קהילות ישראל בזכות ספר 'הענק'.⁶ מסתבר שספר 'הענק' היה פופולרי בתקופת רמב"ע ואחריו. יעידו על כך החיקויים והניסיונות הכושלים לחקותו שנעשו במקומות שונים במזרח ובאנדלוס.⁷ ההתעניינות הרבה בחיבור הניבה גם

¹ מכונה לעתים בשם 'ספר התרשיש'. ראו למשל יוסף 1926; בראדי 1927; תרפ"ח; ילין תשל"ב, עמ' 226–228; וילנסקי תשל"ח, עמ' 267 ואילך.

² ראו, למשל, שירמן תשנ"ז, עמ' 380–420.

³ רבות נכתב על שירת הצימודים בעברית. ראו, למשל, ילין תשל"ב, עמ' 22–242; פליישר תשנ"ט, עמ' 211–212; פליישר תשנ"ח, עמ' 181–186; חזן תשנ"ז; חזן תשמ"א; חזן ומלמד תשע"א; דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 30–32.

⁴ בספרו 'כתאב אלמחאצ'רה ואלמד'אכרה' (משה אבן עזרא תשל"ה, עמ' 242) מתאר רמב"ע את בתי השיר מן הדגם הזה כ'מִגְ'אנְסָה' אלֶאֱעָאז' (= צימודי [המלים] הסופיות), והמהדיר הלקין תרגם (שם, עמ' 243): "בעלי מילות הקצה הצמודות".

⁵ ראו, למשל, מידאני 1999, עמ' 483–500.

⁶ פליישר תשנ"ט, עמ' 211–212.

⁷ פליישר 1988.

פרשנות באשכנז בצורות שונות, הן בעברית הן בלועזית.⁸ 'הענק' ניתרגם כולו לערבית יהודית על ידי מתרגם ששמו לא נודע, אך התרגום מצוי בידינו כמעט בשלמותו.⁹

א. זמנו של הביאור לספר 'הענק' וזהות מחברו אלעזר בן חלפון

הביאור החשוב ביותר, הקדום ביותר והארוך ביותר לספר 'הענק' הוא ביאורו של אלעזר בן חלפון, ביאור סמנטי-פילולוגי בערבית-יהודית, המצוי בידינו כיום במהדורה מדעית מתורגמת לעברית, מוערת ומבוארת בלוויית מבוא מקיף ומפתחות מפורטים.¹⁰ מביאורו של בן חלפון נעשו במשך הזמן גם קיצורים מגוונים.¹¹ על מחבר הביאור בן חלפון למדים אנו מן הכותרת שבראש החיבור, שנעתקה בכמה כתבי יד: "אלעזר החן[כם] והנ[בון] הדין בר חלפון".¹² להלן נציג מהדורה זו בעיקר מצד ההסברים הדקדוקיים של אבן חלפון, שעליהם דן אהרן דותן בהרחבה במבוא לספר.

מבדיקת כתבי היד של החיבור עולה, שהחיבור נכתב במחצית השנייה במאה הי"ב או בתחילת המאה הי"ג, כלומר, זמן לא רב לאחר זמנו של רמב"ע. יעידו על כך קטעי גניזה עתיקים של החיבור, שלפי הערכה פליאוגרפית זמנם הוא סוף המאה הי"ב או תחילת המאה הי"ג.¹³ אך זהות המחבר אלעזר בן חלפון לוטה בערפל. העובדה שבמאות הי"ב והי"ג חי משורר בשם זהה במצרים או בסוריה אינה פותרת את התעלומה, שכן לא עלה בידינו למצוא בביאור פרט כלשהו הקושר בין מחברו לבין המשורר בן חלפון.¹⁴

ב. מקורות ביאורו של אלעזר בן חלפון לספר 'הענק'

מקורותיו של בן חלפון הם שלושה קורפוסים,¹⁵ שבדרך כלל שימשוהו לביורורים סמנטיים, אך לעתים רחוקות גם לנימוקים דקדוקיים.

⁸ על פירושים אלה ראו דותן ובסל תשע"א, א, מבוא, עמ' 57–60.

⁹ התרגום נעתק בכמה כתבי יד בגרסאות שונות שההבדלים ביניהן קלי ערך, ומכאן יש להניח, שביסודן הן תרגום אחד ויחיד (שם, עמ' 53–54). למאמרה של דר' אורית ניר על תרגום זה, המבוסס על עבודת הדוקטור שכתבה בהנחייתי, ראו ניר תשע"ט.

¹⁰ דותן ובסל תשע"א.

¹¹ במהדורתנו כינינו קיצורים אלה 'הביאור הקצר' (שם, עמ' 38–53).

¹² שם, עמ' 201.

¹³ המכוון לכתבי יד אלה מן הספרייה הלאומית של רוסיה: 385; 317; NLR Evr.Arab. II (לתיאורם ראו דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 147–148), ולכתבי היד מאוסף הגניזה שבספריית האוניברסיטה של קמברידג': 302.48; T-S NS 194.18 (לתיאורם ראו שם, עמ' 156–157). אני שב ומודה לדר' עדנה אנגל מן המפעל לפליאוגרפיה שעליד הספרייה הלאומית של ישראל, על שניאותה לבדוק כתבי יד אלה לצורך הכנת המהדורה (לעיל, הערה 10) והיא שקבעה את מוצאם וזמנם.

¹⁴ ראו על כך בהרחבה, דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 19–23.

¹⁵ ראו על כך באריכות, בסל תשס"ט/תש"ע.

1. לשון המקרא

לשון המקרא היא המקור העיקרי לביאורו של בן חלפון, המציין זאת במפורש בהקדמתו.¹⁶ בדרך כלל, מובאים פסוק או יותר מן המקרא כאסמכתה למשמעות מלת הצימוד בשיר.

2. פרשני מקרא ומדקדקים מימי הביניים

בן חלפון מזכיר בביאוריו במפורש כתבי ארבעה פרשני מקרא ומדקדקים שקדמוהו: סעדיה גאון, יהודה חיוג', יונה אבן ג'נאח ויהודה בן בלעם. אך יש שביאוריו הובאו ללא ציון מקורותיהם, אלא באזכור אנונימי: 'קאל', 'קיל', 'קאל', 'פסר', 'פסר' ועוד.¹⁷

3. הלשונות שהיו ידועות לבן חלפון: לשון חז"ל, ארמית וערבית

שלוש לשונות אלה שימשו את בן חלפון,¹⁸ כשלא הצליח למצוא את האסמכתה לביאוריו מלשון המקרא, שכאמור לעיל, היא המקור העיקרי להסבריו. המקור הראשון הוא לשון חז"ל: המשנה, התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי.¹⁹ על הארמית כותב בן חלפון במפורש, כי פנה אליה כדי לגזור הוראה מסוימת, כאשר לא מצא אותה בלשון המקרא.²⁰ רוב המקבילות הארמיות שבהן נעזר בן חלפון בביאור מלים עבריות מקורן בתרגומיהם של אונקלוס ויונתן, בארמית המקראית ולעיתים גם בארמית של התלמוד הבבלי ואף בזו של ימי הביניים.²¹ כאמור, ביאורו של בן חלפון נכתב בערבית, לכן צפוי ואף טבעי הוא שינצל את ידיעותיו בערבית להשוואת אוצר המלים שלה למקבילות המקראיות.²²

ג. הביאורים הדקדוקיים ומקורותיהם

1. בן חלפון, חיוג' ויונה אבן ג'נאח

בן חלפון איננו מדקדק בעל תורת דקדוק משלו, המיישם אותה בביאוריו. כפי שעשה בביאורים הלקסיקליים, כן עשה בביאוריו הדקדוקיים. הוא שאב את רובם מכתבי קודמיו

¹⁶ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 10/11–10, והתרגום העברי, שם, ב, עמ' 431; בסל תשס"ט/תש"ע, עמ' 419–420.

¹⁷ לדיון נרחב בעניין זה, ראו דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 61–72.

¹⁸ שם, א, עמ' 7; בסל תשס"ט/תש"ע, עמ' 430–440.

¹⁹ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 74–76; בסל תשס"ט/תש"ע, עמ' 430–433.

²⁰ "וקד ג'א בורא פי אלעבראני כתיב ואנמא אלתג'ית לאשתקאקה מן אלסריאני לאני מא וג'דת בורא קיל אלא ען אללה עז וג'ל" (= 'בורא' מזדמן הרבה בעברית) של המקרא], אך אני פניתי לגזור אותה מן הארמית, מכיוון שלא מצאתי שנאמר 'בורא' אלא על האל יתרוםם ויתעלה). ראו דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 76; שם, עמ' 290 ('בורא'); שם, ב, עמ' 588.

²¹ שם, עמ' 76–78, 80–81; בסל תשס"ט/תש"ע, עמ' 434–436.

²² דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 78–80; בסל תשס"ט/תש"ע, עמ' 436–440.

— כתבי הדקדוק של יהודה חיוג²³ ו'כתאב אלאצול' ליונה אבן ג'נאח. אמנם 'כתאב אלאצול' הוא המקור העיקרי שממנו שאב בן חלפון את ביאוריו באופן כללי, ולעתים נדמה, שהיה מונח לפניו בעת כתיבת חיבורו, אך בענייני הדקדוק — כתבי הדקדוק של יהודה חיוג' הם המקור העיקרי שלו ורק לעתים הביא מ'כתאב אלאצול' ליונה אבן ג'נאח.²⁴

כידוע, תפיסת השורש התלת-עיצורי בעברית וסימונו באותיות פע"ל היא אבן הפינה בתורתו הדקדוקית של חיוג.²⁵ מצאנו שתפיסה זו עומדת ביסוד ניתוחיו המורפולוגיים של בן חלפון. כחיוג', מבחין בן חלפון בין אות שורש 'אצל', 'אצלי', 'אצליה'²⁶ לבין אות נוספת לשורש המכונה 'גיריה'.²⁷ בן חלפון מבחין בין המ"ם ב'מצודה' בהוראת 'מערה' שהיא 'אצליה' לבין המ"ם ב'מצודה' בהוראת 'מכמורת' שהיא 'גיריה'.²⁸ המונח 'אצל' משמש את חיוג' גם בהוראת 'צורת יסוד' שממנה מתפתחת צורה אחרת. לכל צורה מן השורש העלול יש מקבילה בשורש השלם, שממנה היא נובעת. צורה זו המקבילה לשלמים היא מקור להשתלשלות וגם היא מכונה 'אצל'.²⁹ גם בן חלפון אינו מבחין בין 'אצל' בהוראת שורש תלת-עיצורי לבין 'אצל' שהוא אחת הצורות הנגזרות מן השורש המשולש והמשמשת כמקור להשתלשלות נוספת, שאותו מכנים בעברית 'צורת יסוד', להבדיל מן 'אצל' שהוא שורש תלת-עיצורי. מכאן, שהמונח 'אצל' הוא מונח יחסי: השורש התלת-עיצורי, צורה הנגזרת מן הפועל העלול בהשוואה לשלמים והיא בסיס לגזירה נוספת בתהליך תצורה, שבו כל צורה היא 'אצל' לצורה הבאה אחריה, עד לצורה המוגמרת המשמשת בלשון.

לדוגמה: השורשים 'ציץ', 'שים', 'שית' הם שורשים תלת-עיצוריים והם 'אצל'. צורות הציצוי ציץ, שים, שית הן צורות בבניין קל לפי יונה אבן ג'נאח,³⁰ אבל לפי חיוג' הן צורות מן הבניין הנוסף, דהיינו הפעיל, ויסוד כולן ("מן אלפעל אלמזיד ואלאצל פיהם

²³ יש לציין שהמונח 'סאכן לין' (=נח נעלם), אחד המונחים המרכזיים בתורת הדקדוק של חיוג', אינו נזכר בניתוחיו של בן חלפון. על מונח חשוב זה ראו למשל, בסל תשנ"ב, עמ' 67–87; בסל 2013א. לזיקה בין 'סאכן לין' לבין המונח 'מסוכן' בתשובות דונש על רב סעדיה גאון, ראו חזון תשע"ב.

²⁴ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 78–83; בסל תשס"ט/תש"ע, עמ' 420–423, 426–427.

²⁵ ראו, למשל, בסל תשנ"ב, עמ' 113–124; בסל 2013.

²⁶ ראו, למשל, דותן ובסל תשע"א, א, 229, 277, 289, 406 ועוד הרבה.

²⁷ כקיצור לגיר אצליה. ראו, למשל, שם, א, עמ' 229, 230, 231 ועוד הרבה.

²⁸ שם, א, עמ' 229; ב, עמ' 484.

²⁹ ראו על כך בהרחבה דותן תשנ"ה.

³⁰ בלשוננו: 'בעל ספר השרשים', והכוונה לדברי אבן ג'נאח ב'כתאב אלתקריב ואלתסהיל' (ראו דרנבורג 1880, עמ' 7/316–8) על הצורות במשקל שישו וְגִילו (ישעיהו סה, יח), נִירו (ירמיהו ד, ג). השוו בסל תשנ"ב, עמ' 205, 348, הערה 16.

ג'מיעא") הוא הַצִּיץ, הַשִּׁים, הַשִּׁית,³¹ ומתוך הדיון אנו למדים שבן חלפון מקבל את דעת חיוג'.³²

בן חלפון מבחין בין 'פעל סאלם',³³ כלומר פועל שלם, לבין 'פעל מעתל' (=פועל עלול),³⁴ שבו אחת מאותיות השורש הופכת לאות נחה או נשמטת בנטייה.³⁵ על 'עפּו' בהוראת 'התעופפות' אומר בן חלפון: "פעל מאצ' כ'פּיף מעתל אלעין" (=פועל עבר קל עלול העי''),³⁶ ועל 'עפּו' בהוראת 'עייפות' הוא אומר: "וכאן מן אלחק אן יקול עִפּו בט' הור עין אלפעל עלי אצלה" (=והיה ראוי שיאמר [המשורר] עִפּו בהגיית עי' הפועל על-פי יסודו),³⁷ כלומר, על פי נטיית צורת היסוד שהיא כנטיית הפועל השלם.

עיקר ביאורו של בן חלפון הוא ביאור סמנטי למלות הצימוד שבספר 'הענק' של רמב"ע. בן חלפון עימת את מלות הצימוד שבסוף בתי השיר כדי להצביע על ההבדל במשמעות ביניהן. לעתים קרובות, הוא נדרש לניתוחים דקדוקיים-צורניים בנוסף על ההסברים הסמנטיים. עימותים מבניים אלה בין הצורות הנדונות, שבדרך כלל אין בהם תמיד חידושים בתחום התיאוריה הדקדוקית, מלמדים על שיטתיות ובקיאיות בתורת הדקדוק של ימיו – תורתם של חיוג' ויונה אבן ג'נאח. ניתוחים אלה מזדמנים הן במסגרת הדיון והניתוח של כל אחת ממלות הצימוד והן על ידי ניסוח כלל דקדוקי מסכם הנוגע לכל הצורות שבאותו הערך – מלות הצימוד שבשיר.

2. דוגמאות לכלל דקדוקי מסכם בסוף הערך

לעתים ניסח בן חלפון כלל דקדוקי הנוגע לצורות הצימוד הנדונות בשיר. כלל זה הוא בבחינת תכונה משותפת או תיאור דקדוקי הנוגע לצורות הללו והוא בא בסוף הביאור. להלן שתי דוגמאות:

(א) הערך 'גִּלְה',³⁸

אלו נִמְצָא / חִמַּל עָלָיו / או אֶת־אָזְנוֹ / יִהְיֶה גִּלְה
לֹא הָיָה עַל / פִּלְחֵבֶל רֶשׁ / גַּם לֹא־נִשְׁמַע / נֶאֱקֶת גִּלְה

³¹ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 245; ב, עמ' 512.

³² יסטרוב 1897, עמ' 79, שו' 3–7; בסל תשנ"ב, עמ' 205.

³³ ראו, למשל, דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 286, 315, 330 ועוד.

³⁴ שם, עמ' 201–202, 282 ועוד.

³⁵ יסטרוב 1897, עמ' 5/661–6: "אלאפעאל [...] אלסאלמה מן אלתגיר ואלנקצאן" (=הפעלים [...]) שהם ללא שינוי וחיסור; השוו בסל תשנ"ב, עמ' 158.

³⁶ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 350; ב, עמ' 688–689.

³⁷ שם, שם.

³⁸ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 213; ב, עמ' 451.

אלא כשף ותעריף מן קר' ואין חולה מכם עלי וגולה את אזני
ואלב מנג'לי מן וגם גולה אתה למקומך
והמא פאעלאן מן פעל כ'פיה מעתל אללאם

תרגום:

הראשון: גילוי והודעה, מן ואין-חולה מכם עלי וגולה את-אזני (שמואל א כב, ח)
השני: יוצא לגלות, מן וגם-גולה אתה למקומך (שמואל ב טו, יט)
[הכלל המסכם:]
ושניהם בינונים מפועל קל עלול הלמ"ד [=ל"ה].

(ב) הערך 'משא'³⁹

דבר חזים בכוכבים / עלי לב שמעו משא
לבר ממדברות השן / אשר המה כמו משא
לשמעו זע המון משמע / ונשאו חיל בני משא
אלא' ת'קל וחמל מן ואהיה עלי למשא ואיצ'א אלה משא בני קהת
ואלב' וחי ונבוה מן משא משא דבר יוי אל ישראל ואיצ' המשא אשר חזה חבקוק
ואלג' אסם שכ'ץ וקביל ומשמע ודומה ומשא
והאולאי אלת'לת'ה אלפאט' ממא פאוהם נון ואלמים פיהמא גיריה וליסת מן אלאצל

תרגום:

הראשון: כווד ונטל, מן ואהיה עלי למשא (איוב ז, כ), וגם אלה המשא בני-קהת
(במדבר ד, טו).
השני: חזון ונבואה, מן משא דבר יוי אל-ישראל (מלכים א, א), וגם המשא אשר חזה
חבקוק (חבקוק א, א).
[הכלל המסכם:]
ושלוש המלים האלה הן ממה שפ"א [הפועל] שלהן נו"ן, והמ"ם בהן חיצונית⁴⁰
ואינה מן השורש.

3. ניתוח דקדוקי של ערכים

בערכים אחדים שהדיון בהם משך את לבו, ערך בן חלפון ניתוחים דקדוקיים בסדר
ובשיטה. כאמור לעיל, דיונים אלה נשענים בדרך כלל על שני מקורות: כתבי הדקדוק של
יהודה חיוג' – המקור העיקרי, וכתאב אלאצול' של יונה אבן ג'נאח. מצאנו שבן חלפון

³⁹ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 232; ב, עמ' 490.

⁴⁰ 'גיריה' = מילולית: חיצונית, והוא הולך ומפרש את המונח.

מציג הסברים אלה הצגה פשוטה וברורה למעיין, ולעתים אף בצורה יותר ברורה ויעילה מן המקור עצמו. לעתים, פישט בן חלפון סוגיה סבוכה בדקדוק. כך ניתן למצוא הסברים מקוריים משלו, שמסר אותם בדרכים שונות, גם תוך כדי כך שהוא חולק על קודמיו. להלן מבחר דוגמאות בכמה נושאים:

(א) חזרה על דיוני קודמיו בצורה בהירה ופשוטה

(1) תצורת הפעיל עבר בגזרת פ"י-ל"ה. בדיונו בערך 'ההוד' ⁴¹ הציג בן חלפון, בעקבות חיוג' ⁴², את תצורת צורת ההפעיל בעבר בגזרת פ"י-ל"ה: יו"ד פ"א הפועל הופכת לווי"ו, ובהשוואת הוד'ה לצורות השלמים הפנה, הך'ה התכוון בן חלפון שהחיריק של הה"א התחילית הופך לחולם: "ואנקלב פיהמא אליא אלתי הי פא אלפעל ואואן [...] וונתהמא מן אלסאלם הפנה הרבה" (= והיו"ד פ"א הפועל הפכה בשתייהן לווי"ו... ובמשקלן מן הפועל השלם הפנה, הך'ה).

(2) עתיד מקוצר מגזרת ע"ו והשפעת למ"ד הפועל על הניקוד. אגב דיונו בשתי צורות הצימוד 'ישור' ⁴³, עתיד מגזרת ע"ו, מביא בן חלפון כעדות למשמען שתי צורות עתיד מהופך מאותה גזרה מן המקרא: המשמעות הראשונה – "אלתראיס ואלתקדם" (= ראשות וקדימה), מן 'ישור אלמלאך ויוכל (הושע יב, ה); המשמעות השנייה: "אלנשר באלמנשאר" (= ניסור במסור), מן 'ישור במגרה (דברי הימים א כ, ג). אחרי הביאור עובר המחבר לדיון בניקוד 'ישור, צורת האסמכתה מן המקרא, ⁴⁴ בפתח בשי"ן במקום קמץ, והדיון כדרכו של חיוג': ⁴⁵ "ישור" צריכה להיות 'ישור בקמץ כמו ויקם, וישב, אולם היא באה בפתח כמו ויצר (מ"ב יז, ה) ועוד. שינוי הקמץ לפתח תחת פ"א הפועל כרוך בקיום שני תנאים: (א) בראש הפועל וי"ו בפתח (וי"ו ההיפוך); (ב) למ"ד הפועל היא אחת מן האותיות חע"ר, ובלשונו של בן חלפון: "אד"א זיד עליהא ואו אלעטף אלמפתוחה וכאן לאם אלפעל עינא או חא או רא פאן פא אלפעל יכון מחרך באלפתח" (= אם תיווסף לה וי"ו החיבור הפתוחה ותהיה למ"ד הפועל עי"ן או חי"ת או ר"ש, תונע פ"א הפועל בפתח).

⁴¹ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 85, 388; ב, עמ' 757.

⁴² יסטרוב 1897, עמ' 4/11–11.

⁴³ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 86, עמ' 316; ב, עמ' 632–633.

⁴⁴ לעתים זנח בן חלפון בדיוניו את צורת הצימוד שהוא מבאר ועבר לדיון בצורת האסמכתה מן המקרא כפי שמצאו באחד ממקורותיו, אגב שהוא מסיח דעתו משימוש המלה בגוף השיר, ונמצא שהשיר אינו מוצא את יישובו מן הביאור. ראו על כך, בקצרה, דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 40, ובהרחבה, בסל תשע"ד.

⁴⁵ יסטרוב 1897, עמ' 4/11–14; השוו בסל תשנ"ב, עמ' 200.

בניתוח הערך 'יצר' נוקט בן חלפון עמדה לטובת חיוג⁴⁶ בדיון בפרשה סבוכה וקשה, כוונתנו להיקרות השנייה של הערך בבית השיר: יִרְחִיבוּ אֶת־ / צַעַד פְּתִי / יוֹם מְלָכֶת / בְּבִין יֵצֵר. בן חלפון כורך אותה עם הפועל יצר (משלי ד,יב), זונח את צורת הערך 'יצר' ומנתח את צורת האסמכתה 'יצר' כצורת עתיד עלול העי"ן: "והו פעל מסתקבל מעתל אלעין וד'הבת מנה עין אלפעל פי הד'א אלתצריף והו תצריף שאד' לא יקאס עליה ולו ג'א עלי אלאצל לקיל יציר מת'ל ישיב יקים ומא אשבהה מן בניה הפעיל" (=והוא פועל עתיד עלול העי"ן, ונשמטה ממנו עי"ן הפועל בנטייה הזאת, והיא נטייה חריגה שאין מקישים ממנה. ולו היתה באה על פי היסוד, היה נאמר: יציר, כמו ישיב, יקים, ומה שדומה לזה בבניין הפעיל).⁴⁷ כאמור, נקט כאן בן חלפון את דרכו של חיוג' בניתוח צורת 'יצר', שבה נוסף 'נח נעלם' במקום עי"ן הפועל הנשמטת.⁴⁸ בן חלפון אינו מביא את דברי אבן ג'נאח (בלשונו: 'בעל ספר השרשים') שתפס את 'יצר' כצורת עתיד קל מן השורש צר"ר, כמו 'יקל' מן קל"ל.⁴⁹ הוא מפנה בלבד לאבן ג'נאח בהסתייגות: "וצאחב כתאב אלאצול יג'יז פי הד'א אלתצריף וג'ה אכ'ר פלילתמס מן הנאך" (=ובעל 'ספר השרשים' מאפשר בנטייה הזאת דרך אחרת, ויעזין שם).

(3) עתיד מקוצר מגזרת ל"ה. מלת הצימוד יִחַד⁵⁰ היא צורת עתיד מקוצר מן השורש חד"ה במקום יִחַדָּה ולמ"ד הפועל חסרה, כמו יַעַשׂ (שמואל ב ב,ו; רות א,ח) מן יַעֲשֶׂה: "פעל מסתקבל כ'פיה מעתל אללאם וחד'פת לאמה" (=פועל עתיד בבניין קל, עלול הלמ"ד ונשמטה למ"ד [הפועל] שלו). בהמשך דיונו מזכיר בן חלפון את הקרבה הסמנטית בין חד"ה לבין חד"ד מגזרת הכפולים, ומוסיף שצורת יִחַד עצמה אינה מן הכפולים, שאלו כן, היה דינה 'יחד' ("וליס יחד פעל מסתקבל מן ד'ואת אלמת'לין [...]) לאנה ליס הו יחד"). אין בניתוח דקדוקי זה כל חידוש וכולו לקוח מ'כתאב אלאצול' לאבן ג'נאח⁵¹ והוא מוצג כאן כמעט מילולית.

(ב) קיצור יעיל, הרחבה וארגון מחדש של דברי קודמיו

(1) דוגמה לקיצור בהיר ויעיל נמצא בערך 'יִתְחַת'.⁵² בן חלפון מסביר את התצורה כחיוג,⁵³ אך בצורה יותר בהירה, קולעת ומקוצרת: החי"ת בצורת 'יִתְחַת' יסודה להיות

⁴⁶ ראו להלן.

⁴⁷ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 88, 407; ב, עמ' 787–788.

⁴⁸ הכוונה למהות הקיימת אחרי הצירי (בכוח) ומהווה פיצוי לחיסור עי"ן הפועל. ראו יסטרוב 1897, עמ' 15–13/115. על נח נעלם ראו, למשל, בסל תשנ"ב, עמ' 67–87; בסל 2013א.

⁴⁹ אבן ג'נאח 1875, עמ' 31–29/603; עמ' 12–9/604, 18–20.

⁵⁰ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 85, 345; ב, עמ' 679–678.

⁵¹ אבן ג'נאח 1875, עמ' 22–13/211.

⁵² דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 85, 404; ב, עמ' 782–783.

בדגש בגלל הבלעת נו"ן הנפעל ("ואלאצל פי אלחא אלתשידד לאדגאם נון אלאנפעאל פיהא"); השורש הוא חת"ת מן הכפולים, ויסודו בהשוואה לשלמים הוא 'יַחַתַּת', כמו יַאֲמַר ועוד ("ואלאצל פיהא יַחַתַּת מת'ל יַאֲמַר"); אחת האותיות הדומות של השורש עומדת במקום שתיים ("במת'ל ואחד מקאם את'נין").

(2) דוגמה מצוינת לבהירות דרכו היא ההערה המסכמת בסוף הערך 'נַחְרוּ'.⁵⁴ חיוג' הזכיר שני משקלים בזמן עבר של בניין נפעל בגזרת הכפולים, כגון נַשְׁמוּ (יואל א, יז), וְנָגְלוּ (ישעיהו לד, ד),⁵⁵ ולא מנה בקטגוריה זו צורות נפעל בנו"ן חרוקה. לאחר ביקורת על חיוג' הוסיף אבן ג'נאח בחיבורו 'כתאב אלמסתלחק'⁵⁶ ותיאר באריכות רבה דגם שלישי של נפעל בגזרת הכפולים והוא הבא בנו"ן חרוקה: 'נַחְר'. בן חלפון סיכם את דברי אבן ג'נאח וציין ששתי צורות הצימוד 'נַחְרוּ' הן שתי צורות נפעל עבר מגזרת הכפולים, ובלשונו: "והמא אנפעאלאן מן ד'ואת אלמת'לין ואצלמהמא חרר והו צ'רב ת'אלת' מן אלאנפעאל לד'ואת אלמת'לין" (=ושתיהן [צורות] נפעל מבעלי הכפל, ושורשן חר'ר, והיא דרך שלישית [לנטיית] נפעל בגזרת הכפולים).

(3) דוגמה מובהקת לארגון מחדש של תהליך תצורה מסובך היא הדיון בערך 'הִילַל', צורת ציווי בהפעיל מן הפועל יל"ל.⁵⁷ אגב דיונו בצורה זו נדרש בן חלפון לדיון בכלל תבניות הציווי האפשריות בגזרת פו"י. הוא ארגן אותן מחדש ומנה ארבעה דגמי יסוד לציווי הזה: (א) יו"ד פ"א הפועל הופכת לוו"ו ועי"ן הפועל בצירי, כגון 'הוֹרֵד' (שמות לג, ה), 'הוֹשֵׁב' (בראשית מז, ו) ("בקלב אליא ואו וחרכה עין אלפעל באלצרי"); (ב) יו"ד פ"א הפועל הופכת לוו"ו ועי"ן הפועל בחיריק, כגון 'הוֹפִיעַ' (תהלים צד, א), 'הוֹכִיחַ' (משלי יט, כה) ("בקלב אליא ואו ולכן עין אלפעל מחרכה באלחרק"); (ג) בקיום יו"ד פ"א הפועל ותנועת עי"ן הפועל בצירי, כגון 'הִיָּצֵא' (בראשית ח, יז) ובפתח, כגון 'הִיָּשֵׁר' (תהלים ה, ט) ("בת'בות אליא אלתי הי פא אלפעל וחרכה עינה באלצרי מת'ל הִיָּצֵא אתך ובאלפתח איצ'א מתל הִיָּשֵׁר"); (ד) בקיום היו"ד פ"א הפועל בכתיב) ולפניה צירי, ותנועת עי"ן הפועל גם כן צירי או חירק, כגון 'הִילַל', 'הִיטַב', 'הִיטִיבו' (ירמיהו יח, יא) ("באת'באת אליא וחרכה מא קבלה באלצרי וחרכה עין אלפעל איצ'א באלצרי ואלחרק").

⁵³ יסטרויב 1897, עמ' 17/233–4/234; השוו בסל תשנ"ב, עמ' 248.

⁵⁴ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 86, 298; ב, עמ' 601–602.

⁵⁵ יסטרויב 1897, עמ' 229–234, השוו בסל תשנ"ב, עמ' 252.

⁵⁶ דרנבורג 1880, עמ' 186–188.

⁵⁷ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 87, 311; ב, עמ' 622–623.

(4) כדוגמה לאריכות בדיון על ידי בן חלפון בהשוואה למקור הוא הסברו לצורת 'וַתִּרְץ' (תהלים נ"ח) המובאת כאסמכתה לגזירת משמעות הערך "רוֹצָה".⁵⁸ כידוע, שורשה של 'וַתִּרְץ' הוא רצ"ה, אך משמעותה בפסוק זה היא כמשמעות רו"ץ, וכבר עמד על כך חיוג' בקצרה.⁵⁹ בן חלפון סבר כחיוג' שהשורש הוא רצ"ה ולא רו"ץ בבניין קל (צ"ל: וַתִּרְץ) או בבניין הפעיל (צ"ל: וַתִּרְץ), אך המשמעות היא רו"ץ. והביאור נמסר באריכות:

ואצל וַתִּרְץ וַתִּרְצָה פחד' מנה לאם אלפעל ואלדליל עלי אן ותירץ מעתל אללאם וליס הו מעתל אלעין כון אלתא מנה בחרק ואלרא בסגול לאנה לו כאן מעתל אלעין עלי בניה אלפעל אלכ'פ'ף לכאן אלתא בקמץ גדול ואלרא בקמץ איצ'א מ'ל וַתִּקֶּם וַתִּשָּׁב ואשבאהמא ולו כאן מעתל אלעין מן פעל תקיל לכאן אלתא בקמץ גדול ואלרא סגול מתל ויקם וישב וימת וּמֵאֵת־לָהֶם (=ויסוד וַתִּרְץ הוא וַתִּרְצָה, ונשמטה ממנו למ"ד הפועל. והראיה לכך ש'וַתִּרְץ' הוא עלול הלמ"ד ואין הוא עלול העי"ן, הוא היות התי"ו שבו בחיריק והרי"ש בסגול, מכיוון שלו היה עלול העי"ן במשקל הפועל הקל, אזי היתה התי"ו בקמץ גדול והרי"ש בקמץ גם כן, כמו וַתִּקֶּם, וַתִּשָּׁב ודומיהן. ולו היה עלול העי"ן מפועל כבד [=הפעיל], אזי היתה התי"ו בקמץ גדול והרי"ש בסגול, כמו וַיִּקֶּם [שמות מ"ח ועוד], וַיִּשָּׁב [בראשית יד, טז ועוד], וַיָּמָת [בר' לח, ועוד], ומה שדומה להם).

(ב) הסברים מקוריים

כאמור לעיל, לעתים ניתן למצוא בביאור בן חלפון גם הסברים מקוריים משלו הנמסרים בדרכים שונות. להלן כמה דוגמאות:

(1) הערך 'אָשְׁפַל'⁶⁰

לֹא־אֶהְיֶה מְכַר יָקָר נִפְשִׁי / לְעַד בְּפִתְלֹתָם וּמִי אָשְׁפַל
כִּי־מֵאֲכַל עֹפָר יִהְיֶה טוֹב לִי / מִהֶם וְאֶת־נִפְשִׁי מֵאֲד אָשְׁפַל
בן חלפון מבאר את מלת הצימוד הראשונה: 'ענקוד ענב' (=אשכול ענבים), כלומר שם. את מלת הצימוד השנייה הוא מבאר כצורת עתיד קל מן השורש שכ"ל ("פעל מסתקבל כ'פ'ף"). ולא נמצאה לנו במקרא אלא אָשְׁפַל (בראשית כז, מה) בפתח בעי"ן הפועל, שאינו מהווה צימוד עם אָשְׁפַל השם. בן חלפון נזקק כאן לכושר יצירה מיוחד כדי להכשיר את צורת הפועל 'אָשְׁפַל' של רמב"ע, שאין לה אחיזה בלשון המקרא, והוא מציע שני הסברים: (א) גזירת צורת יחיד של שם העצם אָשְׁפַל / אָשְׁפַל מצורת הריבוי בנסמך פְּאָשְׁפָלוֹת (שיר השירים ז, ט), באופן שיהיו שני הצימודים (גם השם גם הפועל) 'אָשְׁפַל'

⁵⁸ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 86–85, 303; ב, עמ' 610.

⁵⁹ יסטרוב 1897, עמ' 18/211–5/212.

⁶⁰ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 383; ב, עמ' 748.

או 'אֶשְׁפֹּל' ("אן יקאל מן כאשכלות הגפן אשכל באלפתח או באלקמץ"). כלומר, בבית הראשון יהיה ניקוד שם העצם לא 'אֶשְׁפֹּל' אלא 'אֶשְׁפֹּל' או 'אֶשְׁפֹּל' (ב) שני: גזירת צורת פועל שנייה 'אֶשְׁפֹּל' ליד 'אֶשְׁפֹּל' המקראית כהקש לצורות פועל רבות המופיעות במקרא בשני המשקלים יִפְעַל/יִפְעַל ("אן יכון יג'וז אן יקאל אלמסתקבל מן שכולתי אשכול באלחולם כמא ג'א פי כת'יר מן אלאפעאל אלמסתקבלה עלי יפעל ויפעול"). כלומר, בסיום הבית הראשון יהיה שם העצם כצורתו במקרא 'אֶשְׁפֹּל' (מיכה ז, א ועוד), ובסיום הבית השני תהיה צורת פועל שנייה מחודשת במשקל יִפְעַל שאיננה במקרא.⁶¹

(2) ניתוח מקורי שבו חולק בן חלפון על קודמיו מצאנו בדיונו בערך 'יִהְיֶה',⁶² מלת הצימוד הראשונה בשיר:

בְּמִקּוֹם צָבָאִים או גְּבִיעֵי יֵין / רִקְח לְכָבִי מִזֶּמֶן יִהְיֶה
הֵמָּה בָּבּוֹא שְׁמֵשׁ מְאוּרֵי גַם / לִיל יִחְשֹׁף סֵהַר וְלֹא יִהְיֶה

מקובל על בעלי הדקדוק שצורה זו התפתחה מן 'יִהְיֶה', עתיד הפעיל מן אה"ל, ואל"ף פ"א הפועל הפכה לאות נחה ונפלה מן הכתב, כלומר: יִהְיֶה, יִהְיֶה, יִהְיֶה. כך הסבירו, למשל, יהודה חיוג'⁶³ ואבן בלעם⁶⁴ את צורת 'יִהְיֶה' (ישעיהו יג, כ). בן חלפון אינו מזכיר כלל את ההסבר המקובל של קודמיו, אלא מציע ניתוח מקורי ומיוחד משלו. לדעתו, אל"ף פ"א הפועל נבלעה ביו"ד שלפניה ("פא אלפעל אלתי הי אלאלף מנדגמה פי אליא מן יהל"). הסבר מיוחד ומקורי זה מחייב ניתוח מעמיק לדברי המחבר.

לפנינו הצימוד יִהְיֶה/יִהְיֶה שהוא מקובל ומתאים למבטאו של רמב"ע ההוגה קמץ ספרדי, שכידוע איכותו a כאיכות הפתח. צימוד כזה אינו יכול להתקיים במבטאו המזרחי של הפרשן, שכן קמץ ופתח, כידוע, אינם זהים בפיו. נראה אפוא שהסברו של בן חלפון נוגע לגרסה אחרת של מלות הצימוד והיא שעמדה לפניו – יִהְיֶה/יִהְיֶה, וכי הוא נסתייע, כנראה, בגרסת כתב יד של מקרא שהיה לפניו בניקוד יִהְיֶה גם בישעיהו יג, כ, כפי שאכן נמצא מנוקד בקמץ בכתבי יד ובכמה נוסחים של המקרא.⁶⁵ מכאן התהווה הסברו של בן חלפון – אל"ף שנבלעה ביו"ד שלפניה והאריכה את תנועתה.

⁶¹ לדיון יותר מפורט ראו שם, עמ' 88–89, 99.

⁶² שם, עמ' 88, עמ' 264; ב, עמ' 544.

⁶³ יסטרוב 1897, אה"ל, עמ' 26: "וקד תלין אלאלף ותסקט מן אלכ'ט אתכאלא עלי אללפט' (=ויש אשר תנוח האל"ף ותישמט מן הכתב, [וזאת] בהסתמך על ההגייה).

⁶⁴ אבן בלעם תשנ"ב, ישעיהו יג, כ; אבן בלעם תשל"ו, עמ' 147.

⁶⁵ ראו גינצבורג 1908/26, ישעיהו יג, כ; השו"ב בסל תשנ"ב, עמ' 170.

(3) חשיבה תיאורטית מיוחדת ביותר וניתוח מקורי מתגלים בדיונו בערך 'פְּנִי'.⁶⁶ לדעת בן חלפון, היו"ד היא סימן לרבים והווי"ו סימן לגוף נסתר ("ואליא פיהמא ללג'מע ואלואו פיהמא נסבה ללואחד אלגאיב"). כלומר, אין כאן כינוי הנסתר לרבים 'וִי' אלא הפרדה לשני רכיבים. מהסבר זה עולה, שלדידו של בן חלפון אין כינוי נסתר מיוחד לרבים ואחר ליחיד, אלא צורן אחד לשניהם, וכך גם בבלשנות הדיאכרונית המודרנית הרואה ביסוד הכינויים בכל אחד מן הגופים צורן מקורי אחד ויחיד (בנסתר: -hu).⁶⁷

(4) ניתוח מקורי ויוצא דופן מצאנו בדיון בערך 'עֲדִי'.⁶⁸ שתי צורות הצימוד הן צורות שמניות: (א) 'אלפס' (=פה) כביאור אבן ג'נאח; (ב) 'אלזי' (=קישוט). לדעת בן חלפון, צורת היסוד של השם בנפרד איננה 'עדי' כמקובל אלא 'עדו' בווי"ו שורשית, שהפכה בנטייה ליו"ד: "והמא אסמין ממא לאמה חרף לין אנקלבת פיהמא אלואו יא ואלוא פיהמא ללנסבה" (=ושניהם שמות מ[שורש] שלמ"ד הפועל שלו אות נוח, נהפכה בשניהם הווי"ו [למ"ד הפועל] ליו"ד, והווי"ו [הקיימת היא כינוי] השייכות). לא מצאנו הסבר דומה בכתבי קודמיו, וקשה לדעת מדוע נקט בן חלפון ניתוח מיוחד זה.

ד. סוף דבר

כבר הזכרנו לעיל, שבן חלפון נשען בביאוריו הסמנטיים על מקורות שקדמו לו – פרשני מקרא ומילונאים וכמעט לא מצאנו ביאורים סמנטיים מקוריים משלו. אולם, מבדיקת הסבריו הדקדוקיים עולה, שתורמתו בתחום זה רבה יותר מתורמתו בתחום הסמנטי. גם כאן ראינו את בן חלפון המוסר את דברי קודמיו, בעיקר חיוג', ולעתים גם אבן ג'נאח, אך לא תמיד כלשונם. דבריו נמסרו בבהירות, ביעילות ובתמציתיות. לעתים הוא מקצר את אריכות הדברים בכתבי קודמיו ומרצה במקומם דברים מסוכמים בבהירות ומאורגנים מחדש להפליא. אף מצאנו שאינו נרתע מלהכניס את ראשו במחלוקת בין קודמיו. כמה מהסבריו מקוריים ומיוחדים במינם, שלא נמצאו כמותם בכתבי קודמיו. בכך הוא מתגלה כפרשן מחדש ויוצר.

⁶⁶ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 89, 330; ב, עמ' 654.

⁶⁷ ראו, למשל, גוניוס וקאוטש 1910, § 91; באואר וליאנדר 1962, § 29.

⁶⁸ דותן ובסל תשע"א, א, עמ' 85, 269; ב, עמ' 554–555.

ביבליוגרפיה

- אבן בלעם תשל"ו יהודה אבן בלעם, הפעלים הנגזרים מן השמות (כתאב אלאפעאל אלמשתקה מן אלאסמא). בתוך: שלושה ספרים של רב יהודה בן בלעם, מהדורת שרגא אברמסון, ירושלים
- אבן בלעם תשנ"ב --, פירוש לספר ישעיהו מהדורת משה גושן-גוטשטיין (בסיוע מערבי פרץ). רמת גן
- אבן ג'נאח 1875 Adolf Neubauer (ed.), *The Book of Hebrew Roots by Abu'l-Walīd Marwān ibn Janāh, Called Rabbī Jônāh*. Oxford (Amsterdam 1968²)
- אבן עזרא תשל"ה משה אבן עזרא, כתאב אלמחצ'רה ואלמד'אכרה (ספר העיונים והדיונים). מהדורת אברהם שלום הלקין. ירושלים
- באואר וליאנדר 1962 Hans Bauer & Pontus Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes*. Hildesheim 1962 (first ed. Halle 1922)
- בסל תשנ"ב נאסר בסל, תורתו הדקדוקית של ר' יהודה חיוג'. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, רמת גן
- בסל תשס"ט/תש"ע --, מקורות ביאורו של אלעזר אבן-חלפון לספר 'הענק' של משה אבן עזרא, דיני ישראל: מחקרים בהלכה ובמשפט העברי, כו, כז, עמ' 415–443
- בסל תשע"ד --, פירוש אלעזר בן חלפון לספר 'הענק' למשה אבן עזרא: בין ביאור מלות הצימוד לביאור פסוקי האסמכתא מן המקרא. בין עבר לערב ו, עמ' 184–198
- בסל 2013 Nasir Basal, Aşl. In: Geoffrey Khan (ed.), *Encyclopaedia of Hebrew Language and Linguistics*, vol. 1, pp. 424–428. Leiden-Boston
- בסל 2013 --, Sākin Layyin. In: Geoffrey Khan (ed.), *Encyclopaedia of Hebrew Language and Linguistics*, vol. 3, pp. 484–490. Leiden-Boston
- בראדי 1927 חיים בראדי, עין התרשיש: הגהות וביאורים לספר התרשיש. *Jahrbuch der jüdische-literarischen Gessellschaft* 18, החלק העברי, עמ' 1–19
- בראדי תרפ"ח --, למי הקדיש רמב"ע את ספר התרשיש? הגורן י, עמ' 60–80

- גזניוס וקאוטש 1910 Wilhelm Geseius & Emil Kautzsch, *Hebrew Grammar*. Ed.: Arthur Ernest Cowley. Oxford
- גינצבורג 1908/26 כריסטיאן דוד גינצבורג, חמשה חומשי תורה, נביאים ראשונים, נביאים אחרונים וכתובים. לונדון
- דותן תשנ"ה אהרן דותן, בלשנות ובלשנות משווה בימי הביניים: עיון בסוגיה ממשנתו של יהודה חיוג'. תעודה ט (ספר זיכרון לאליעזר רובינשטיין, עורכים: אהרן דותן ואברהם טל), עמ' 117–130
- דותן ובסל תשע"א -- ונאסר בסל, פתרון ה'ענק' לר' אלעזר בן-חלפון: ביאור מילות הצימוד בספר ה'ענק' לר' משה אבן עזרא, א-ב. ירושלים
- דרנבורג 1880 Joseph & Hartwig Derenbourg, *Opuscles et traités d'Abou'l-Walid Merwân ibn Djanâh (Rabbi Jônâh)*. Paris (Amsterdam 1969²)
- וילנסקי תשל"ח מיכאל וילנסקי, על דבר העתק כה"י של ספר התרשיש לר' משה בן עזרא. בתוך: מיכאל וילנסקי, מחקרים בלשון ובספרות. עורכים: שרגא אברמסון, אליעזר אלינר ומאיר מדין, עמ' 212–214. ירושלים
- חזון תשע"ב רעיה חזון, לברור המונח 'מסוכן' בספר 'תיקון השגגות' לאדניה וזיקתו ל'נח נעלם'. תעודה כד. ערכה: תמר סוברן, עמ' פז–צט
- חזון תשמ"א אפרים חזון, מחזרה ועד צימוד: גיווני המשמעות במלים חוזרות בשירה העברית בימי הביניים. מחקרי ירושלים בספרות עברית א, עמ' 182–195
- חזון תשנ"ז --, עיוני לשון בצימודים. בתוך: משה בראשר (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה (אסופות ומבואות בלשון ב) – אסופת זיכרון לשובנה בהט, עמ' 192–196. ירושלים
- חזון ומלמד תשע"א -- ואורי מלמד, צימודי הלשון בשירת רבי אברהם בן-זמרה. בתוך: יוסף טובי ודניס קורוזון (עורכים): חקרי מערב ומזרח: לשונות, ספרויות, ופרקי תולדה מוגשים ליוסף שיטריט, א, מחקרים בעברית, עמ' 399–428. ירושלים
- יוסף 1926 שאול בן עבדאללה יוסף, משבצת התרשיש, ספר כולל פירוש מספיק לספר התרשיש של ר' משה אבן עזרא. מהדורת שמואל קרויס. לונדון
- ילין תשל"ב דוד ילין, תורת השירה הספרדית. ירושלים²
- יסטוב 1897 Marcus Jastrow (ed.), *The Weak and Geminative Verbs in Hebrew by Abû Zakariyyâ Yalîyâ ibn Dâwud of Fez Known as Iayyûg*. Leiden

- מדידאני 1999 עבד אלרחמן חסן אלמידאני, אלבלאגה אלערביה: אססהא ועולמהא ופנונהא, 1-4. דמשק-בירות
- ניר תשע"ט אורית ניר, מענייני הריאליה בתרגום ערבייהודי של ספר ה'ענק' למשה אבן עזרא: אבני חן, תכשיטים, אריגים ומלבושים. בין עבר לערב י-יא, עמ' 168–185
- פליישר 1988 Ezra Fleischer, Additional Data Concerning the Poetry of R. El'azar ben Chalfon. In: Robert Dán (ed.), *Occident and Orient: A Tribute to the Memory of Alexander Scheiber*, pp. 137-155 Budapest-Leiden
- פליישר תשנ"ח עזרא פליישר, קבצים של שירי צימודים מאת יהודה אלהריזי. קבץ על יד יד (כד), עמ' 177–273
- פליישר תשנ"ט --, קובץ שירי צימודים לאבו אלחסן (מאיר) בן אלעזר. תרביץ סח, עמ' 211–271
- שירמן תשנ"ז חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, א. ערך: עזרא פליישר. ירושלים